

FİLOLOGİYA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DÜZƏLTMƏ VƏ MÜRƏKKƏB FEİLLƏRİN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Qüdsiyyə QƏMBƏROVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun, Aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

*Yazışılan müəllif: qudsiyye@bk.ru

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
06.08.2025

Nəşr edilmə tarixi:
28.10.2025

AÇAR SÖZLƏRİ:

Azərbaycan dili,
düzəltmə feillər,
mürəkkəb feillər,
diaxronik-
dialektoloji,
morfonoloji üsul,
aspekt,
kök-morfem,
şəkilçi-morfem

XÜLASƏ

Azərbaycan dilçiliyində feilin struktur cəhətlərinin tədqiqi zaman-zaman araşdırılmış və müzakirə mövzusu olmuşdur. Bu, bir tərəfdən feillərin birmənalı şəkildə milli mənşəli olması, feillərin tarix baxımından daha qədimliyi, qrammatik-semantik cəhətdən rəngarəngliyi və digər cəhətlərdən asılı olaraq izah oluna bilər. Feillərin quruluş məsələsi müasir ədəbi dil üzərindən öyrənilməsi üçün bəzən mübahisə doğuracaq fikirlər ortaya çıxır. Bu zaman faktın yeganə sübutu dilin dialekt və şivə materiallarıdır.

İstər tarixi rekonstruksiya, istərsə də etimoloji məsələlərdə əsas yol feillərin kök və şəkilçilərinin morfonoloji aspektdən tədqiq olunmasıdır. Başqa sözlə, feilin quruluşca müəyyən olunması tədqiqat mövzusunun morfonoloji üsulla və diaxronik-dialektoloji tərəfdən yanaşma tələb edir. Çünki doğru nəticələr əldə etməyin yeganə yolu belədir.

Qədim türk yazılı abidələrinin və klassik irsin dil faktlarına əsasən demək olar ki, ən məhsuldar feil düzəldən -la, -lə şəkilçi morfemlərin $-la(n)^2$, $-la(t)^2$, $-la(ş)^2$ kimi inkişafı baş vermiş və sözyaratma prosesində lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Araşdırmalar göstərmişdir ki, adlardan feil düzəldən morfemlər tarixən sabit qalmış, arxaikləşməmiş, fəal sözyaratma imkanlarını davam etdirmişdir.

Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə morfonoloji yanaşma yeni deyildir. Araşdırmalara əsasən, ən qədim türk dillərinin öyrənilməsindən alınan fikir odur ki, daxili obyektli feillərin tarixi çox qədimdir. Maraqlısı odur ki, bu proses dialekt və şivələrdə fəal olmuş və daha çox qalmışdır.

GİRİŞ

Azərbaycan dilçiliyində feillərin quruluşca növləri həm müasir ədəbi dil, həm tarixi qrammatika, həm də dialektoloji istiqamətdən zaman-zaman araşdırılmışdır. Q.Bağirov, A.Ələkbərov, H.Mirzəyev, S.Cəfərov, M.Adilov, R.Rüstəmov və başqaları feillərin quruluşca növlərinin öyrənilməsi sahəsində əhəmiyyətli tədqiqatlar aparmışlar.

Azərbaycan dilində feillər quruluş etibarilə sadə, düzəltmə, mürəkkəb (tərkibi) olmaqla üç qrupa bölünür. Sadə feillər təkhecalı, iki və çoxhecalı olmaqla qruplaşdırılır. Son illərdə bu sahədə gedən araşdırmalara yeniliklər əlavə olunmuşdur. F.Cəfərov (1988) təkhecalı feillərin Azərbaycan dilində morfonoloji quruluşunda beş tip müəyyən etmişdir: VC (al, iç), CV (de, ye), CVC (qaç, vur), VCC (ört, ürk), CVCC (pört, sanc). Alimin qeyd etdiyi kimi pratürk dövründə V heca tipli feil də olmuşdur. Bu fakt feillərin tarixən ən qədim leksik vahid olmasını sübut edir. Z.Budaqova (1960) feillərin quruluşca növlərinin, xüsusilə, düzəltmə feillərin əmələ gəlməsində iştirak edən şəkilçiləri onların məhsuldar və qeyri-məhsuldarlıq əlamətinə görə qruplaşdırmış və müxtəlif nitq

hissələrindən düzələn feillərin semantik məsələlərinə də diqqət yetirmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan dilçiliyində düzəltmə feillərlə bağlı bəzi problem məsələlər hələ də davam edir. Burada əsas cəhət və meyar müasir Azərbaycan ədəbi dilidir. Bu kimi aktualıq tədris məsələləri cəhətdən mübahisəli görünür. S.Cəfərov və A.Cəfərova (2003) “Feil tədrisinin nəzəri əsasları” adlı metodik vəsaitdə ikihecalı bu tip feilləri “törəmə sadə feillər” adlandıraraq onların lüğətini verir. Əslində, feillərin quruluşuna görə uyğun termin müəyyən edərkən “sadə” və “törəmə” sözlərinin heç də mahiyyəti ifadə etməməsi meydana çıxır. Sadə feil kök hecalı feil olmalıdır. Dilin tarixi inkişafı iki və çoxhecalı sözləri sadə adlandırmaqda mübahisə yaradır. Çünki hər morfem bir heca kimi başa düşüldüyündən o həm də lüğəvi vahiddir. Belə olduqda iki və çoxhecalı sözlərdə hər heca bir morfemdir. Bi fikir morfemin Azərbaycan dilində ən kiçik mənalı vahid olmasına əsalanır. Müəlliflərin belə feillərdən tərtib etdikləri lüğətə əsasən demək olar ki, həmin sözlərə müasir Azərbaycan ədəbi dili nöqtəyi-nəzərindən yanaşılaraq dildə gedən tarixi proseslər nəzərə alınmamışdır. Məsələn: *ağlamaq, axsamaq, bürümək, çiləmək, dayanmaq, diksinmək* və s. Q.Kazımovun (2018) “Azərbaycan dilində ikihecalı sadə feillər” kitabında da müasir ədəbi dildə, dilalekt və şivələrimizdə işlənən türkmənşəli ikihecalı sadə feillərin inkişaf yolu araşdırılmışdır. Əsərdə feildən, adlardan, həmçinin adlardan və feillərdən feil düzəldən şəkilçilərdən bəhs olunaraq bədii dil nümunələri verilmişdir.

Düzəltmə feillər tarixən müxtəlif nitq hissələrinə aid kök morfemlər üzərinə feil düzəldən şəkilçilərin əlavəsi ilə düzəlmişdir. Min illərə aid olunan dil nümunələrinə əsasən demək olar ki, düzəltmə feilləri əmələ gətirən leksik morfemlər dəyişməmişdir. Burada bir faktı da unutmamaq olmasın ki, dildə yeni yaranan kök feil məsələsi mübahisəli olduğu kimi düzəltmə feil yaranan leksik şəkilçilər də o qədər mübahisəlidir. Morfologiyada düzəltmə feillərin əmələ gəlməsində iki üsul göstərilir: 1) adlardan feil düzəltmək; 2) feildən feil düzəltmək.

Düzəltmə feillər Azərbaycan dilinin tarixində adlar adı altında qruplaşan isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf və s. üzərinə feil düzəldən leksik şəkilçi morfemlərlə düzəlir. Bu morfemlərin ən məhsuldar olanı **-la, -lə** şəkilçiləridir. Şivələrdə bu şəkilçi morfemin müxtəlif allofonları vardır: *-da/-də, -na/-nə, -za/-zə, -ra/-rə* və s. Qəddəməx', *irəzələməx', manşırramax, liğlamax, həlləməx', ikiləməx', qırqlamax* və s. H.Mirzəzadə (1990) “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” kitabında bu şəkilçini bütün dövrlərdə məhsuldar hesab etmişdir. Təsədüfi deyildir ki, Nəsiminin anadilli əsərlərinin dilində də işlənən düzəltmə feillərin çoxunu **-la, -lə** şəkilçili feillər təşkil edir. R.Rüstəmov (1965) Azərbaycan dialekt və şivələrində də **-la, -lə** morfemlərinin çox məhsuldarlığını aydın göstərir. Burada yalnız kök feil morfemlər şivəyə məxsusdur: *qavlamax* (Şəki) – yorğan döşəyə üz çəkmək; *qəddəməx'* (Zəngilan) – doğramaq (ağac); *lix'ləməx'* (Gəncə, Qarakilsə, Şəmkir) – ağzına qədər doldurmaq; *öddəməx'* (Gəncə) – acılamaq və s.

Mahmud Kaşğarının (2006) “Divan”dakı leksik vahidlər arasında da **-la -lə** əsasında formalaşmış düzəltmə feillər çoxdur: *tagla – dağlamaq* (IV c. s.496); *kışla – kışlamaq* (IV c. 296); *bərklə - saxlamaq, həbs etmək* (IV c. 86); *küyələ - güvə silkələmək, təmizləmək* (IV c. 362), *kiritlə - kilidlə* (IV c. 303); *kiçiklə - kiçik saymaq* (IV c. 300) və s.

“Divan”dakı (2006) düzəltmə feillərin kök-morfemlərinə baxdıqca müasir dildə olduğu kimi, morfoloji cəhətdən müxtəlif nitq hissələri əsasında **-la -lə** şəkilçi morfemin əlavəsindən düzəldiyi aydın görünür. M.Kaşğarının (2006) “Divan”ını ərəblər üçün, ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə hazırladığını nəzərə alaraq, lüğətin tərtibində feillərin hərflərinin sayına uyğun olaraq iki hərflilər, üç hərflilər, dörd hərflilər və s. adı altında qruplaşdırmışdır .

-lan -lən məhsuldarlıq keyfiyyətinə görə nisbi üstünlüyə malikdir. Dildə əsasən isim və sifətlərə artırılaraq düzəltmə feillər yaradır: ismə artırılan: *sulanmaq, evlənmək, dillənmək* və s. sifətə artırılan: *istilənmək, acılanmaq, pislənmək* və s. Q.Kazımov (2010) **-lan²** şəkilçisindəki *n* ünsürü barəsindəki qeydində göstərir ki, **-lan²** müstəqil olub, **-la² + n** morfemindən fərqlənir. Çox maraqlıdır ki, ədəbi dilimizdə **-lan²** düzəltmə morfeminin derivatoloji imkanları **-la² + -n** şəkilçisinə nisbətə çox deyildir. M.Kaşğari (2006) “Divan”ında çoxhecalı feillər arasında **-lan -lən** və s. – bu morfemin dördvariantlı forması ilə yaranmış düzəltmə feillər də qeydə alınmışdır: *urağut bəgləndi - = qadın ərə getdi* (II c. 241) – *Yığac tüpləndi = adam zəngin oldu, varlandı* (II c. 243); -

Ər iştin tıhdındı = adam işdən qaçındı, caydı (II c. 243); - *İş tüzlündü – İş düzəldi*; - *Yinci tizlindi = inci düzüldü*; (II c. 243).

Dialekt və şivələrdə (2007) isə vəziyyət xeyli fərqli görünür: *qartdamax* (*Başkeçid, Borçalı, Cəbrayıl, Hamamlı, Mingəçevir, Zəngilan*) – *qaşınmaq; məzələnmax'* (*Naxçıvan*) – *zarafat etmək, arramax* (*Gəncə, Qazax, Şəki, Şuşa*) – *utanmaq, həya etmək* və s. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazılı abidələrinin və orta əsr klassik irsin dil nümunələrinə əsasən *-la -lə* feil düzəldən şəkilçi morfemlərinin *-la(n) -lə(n)*; *-la(t), -lə(t)*; *-la(ş) -lə(ş)* kimi inkişafı baş vermiş və sözyaratma prosesində lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Qədim dil faktları üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, adlardan feil düzəldən şəkilçi morfemlər tarixən sabit qalmış, arxaikləşməmiş, əksinə, proses fəal sözyaratma imkanlarına malik olduğunu ortaya qoymuşdur. Azərbaycan dilinin də daxil olduğu qədim türk yazılı abidələrində feillərdən feil düzəldən şəkilçilərin ən məhsuldar olanlarını M.Kaşğari (2006) “Divan”ı əsasında nəzərdən keçirək: *-at, -ət, -it, -it, -ut, -üt, -t – Ol yığac irpətti* (*O, ağac bicdirdi*) (I c. 291); *- Ol tonın oprattı – o, paltarını yıpratdı* (I c. 291); – *Əmləttim – davadərman elədim, dərmanlatdım* (I c. 295) və s.

Beləliklə, “Divan”da (2006) *-at² it⁴ -t* şəkilçi morfemlər əsasında düzəlmiş xeyli feil verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, feillərin mənaca növ əlamətlərini bildirən belə sözlərin müasir ədəbi dil cəhətdən yalnız kök morfemi tarixən ya fonetik, ya da semantik dəyişməyə məruz qalmışdır: *ağlatdı* – (qovdu, uzaqlaşdırdı): *əsnətti* – (yel əsdirdi), *usnattı* (zənn etdi, bənzətdi) və s. (I c. 295-296).

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türkcədə icbar məzmunlu belə feillərin düzəlməsində *-tur -ğur* morfemləri də iştirak etmişdir: “*- Ol manga söz ayturdu – o mənə söz söylətdi*; *- Ol məni uyğurdu* (*O məni xəbərdar etdi*)” (I c. 297-298).

-sa¹ -sı⁴. Qədim türkcədə semantik cəhətdən istəmək, arzu etmək mənası bildirən feillərin yaranmasında *-sa⁴* şəkilçi morfemi iştirak etmişdir: *- Mən onu öpsədim* (*Mən onu öpmək istədim*; *- Ol ottin otsədi* (*O dəlikdən o yana keçmək istədi*); *icsədi, acsadı, işsədi* və s. (I c.302-303).

Qeyd etmək lazımdır ki, “Divan”da (2006) *-sa²* morfemi həm adlara, həm də feili kök-morfemlərə qoşularaq *arzusunda olmaq, istəmək* mənalı yeni feillər düzəltməyə kömək etmişdir. Burada morfemin *-za, -sü* variantlarında da eyni semantikanı bildirməsi meydana çıxır: *əksüdi* (əksildi, azaldı) və s. M.Kaşğari (2006) “Divan”da yazır: “*Arzu etmək mənasını verən bu (-sa/-sə) şəkilçisi türklərin “bir şey saydı” demək olan “sadı nənq” sözündən alınmışdır. Sanki istəyən adam o şeyi öz arzuları arasında onu diləmiş, istəmişdir* (I c. 306).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrində məhsuldar olmayan bu morfem qədim türkcədə kifayət qədər düzəltmə feil yarada bilmişdir. M.Kaşğari (2006) qeyd etməyi unutmamışdır ki, *-sa* şəkilçi morfemi yerinə *-sı* olduqda sözün (feilin) semantik mənasının dəyişməsi, yəni “*bulunduğu haldan başqa hala keçmə*” mənasını göstərir. Məsələn, “*süçik suvsıdı*” və “*üzüm acıqsıdı*” kimi. Bu, “*şərab sulandı*” və “*üzüm turşudu*” deməkdir (I c. 307).

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi şivələrdə dilin qədim dövründə olduğu kimi, ad əsaslı morfemlər üzərinə artırılan *-sı* morfemi hal və vəziyyətin dəyişməsinə bildirən feillər düzəldir: *- Yağ qaxsıyib*; – *Çörək kişsiyib*; *- Dalımca nə gəldi ağzına hövsiyir* (danışıqdan) (Neftçala).

R.Rüstəmov (1965) Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil” kitabında *-sı⁴* morfeminin isimə, sifətə, səs təqlidi sözlərə və feilə artırılaraq düzələn feillərə aid şivələrdən nümunələr verir. Bir məsələni xatırlatmaq lazımdır ki, *-sa/-sə* şivələrdəki bəzi sözlərdə *-sı⁴* morfeminin variantı kimi çıxış edərək mənaya xələl gətirmir: *kıfımək/kıfəmək; qaxsamag/qaxsımax; pırsımağ/pırsamag* və s. (Neftçala). Dialekt və şivələrdə elə feillərə rast gəlinir ki, onlar yalnız *-sın* morfemini qəbul edir. Dilimizdə *tamsımaq, umsumaq* və s. kimi feillər olmasa da, *tamsınmaq, umsunmaq, çöpsünmək* və s. (Neftçala) şəklində feillər işlənir. Lakin əks vəziyyət də müşahidə olunur. Məsələn, *axsımağ/axsımağ* olduğu halda, *axsınmaq* sözü yoxdur, yaxud *hövsəmək* sözü olduğuna baxmayaraq, *hövsənmək* feili yoxdur.

-ğar -qar -gər -gir. M.Kaşğarinin (2006) “Divan”ında bu şəkilçi morfemlər vasitəsilə düzələn feili əsaslı feillər xeyli çoxdur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin morfologiyasında bu morfem = *-ar²* ‘ *-ır⁴* variantında morfoloji norma kimi müəyyən olunmuşdur. Dialekt və şivələrə gəlincə, R.Rüstəmov (1965) bu morfemdən düzələn *qabqar/qabğar/qavqar/qavğar/qavxar* və s. 1)

qablaşdırmaq, yerləşdirmək, yığıb bağlamaq, yerbəyer etmək, yığışdırmaq 2)döşəmək 3)boşaltmaq, tökmək mənaları bildirməsini qeyd edərək nümunə verir: - *Tez olun, qavqarın, barxaneyi, qavqarın* (Borçalı). *Qazax, Cəbrayıl, Ağcabədi, Tovuz, Bərdə, Şəmkir şivələrində də eyni mənalar qeydə alınmışdır.* Müəllif eyni morfem əsasında düzəlmiş *sıvıxar/sıfıqar* feilinin Cəncə, Qazax və Cəbrayıl şivələrində “*qabın içindəki mayeni, suyu tamam boşaltmaq*” mənası bildirməsini qeyd edərək nümunə verir: - *Elə sıfıqarıf ki, heş damcı da qalmıyıf (Gəncə); - Sənəyi saf sefğarıf (Qazax, Cəbrayıl).*

Fikrimizcə, M.Kaşğarının (2006) “Divan”ındakı qədim morfemlər Azərbaycan dilində işlənməsə və ya az işlənsə də, məsələn, *cızqırmaq (cizgirmək), vızqırmaq, fısqırmaq, hısqırmaq, qısqırmaq* kimi feillərin tərkibində qalmışdır. Düşünürük ki, müasir ədəbi dildəki *qızarmaq – bozarmaq, ağarmaq, göyərmək* feilləri qədim türkcədə hansı bir türk tayfasının dilində isə *bozqarmaq, ağqarmaq, göygəmək* və s. kimi deyilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feil məsələsi mübahisəli mövzu kimi aktualdır. Dil tarixinə dair mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, mürəkkəb feil dilin qədim mənbələrində müasir dilə nisbətə az işlənməmişdir. Mürəkkəb feillər müxtəlif və ya eyni nitq hissəsinə aid kök və şəkilçi morfeimdən ibarət sözlərin qrammatik-semantik cəhətdən birləşərək bir lüğəvi mənə bildirməsindən əmələ gəlir. Dilimizə dair qədim mənbələrdə mürəkkəb feillər əsasən iki yolla düzəlir: 1) *feil+feil morfemlər*; 2) *adlar+feil morfemlər*. Feil+feil morfem əsasında düzələn mürəkkəb feillərin tərəfləri semantik cəhətdən sinonim və ya antonim olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Kaşğarının (2006) “Divan”ında az da olsa bu tipli mürəkkəb feillərə rast gəlinir: - *Kəlişdi-barışdı: - Ol manqa kəlişdi-barışdı= o mənim yanıma gəldi, mən onun yanına getdim, aramızda get-gəl başladı* (II c. 138).Cümlənin müasir dilə çevrilməsində “gedib-gəlmək” kimi anlaşılan mürəkkəb feilin, əslində hər iki tərəfinin mənəsi antonim hüساب olunur: *kəl(gəlmək) – bar(getmək)*və s. Təsadüfi deyildir ki, müasir ədəbi dildə “var-gəl etmək” şəklində sabitləşmiş bu qədim feilin kök morfemləri öz mənalarını saxlamışdır. Yəni qədim türkcədəki mənə “gəliş-gediş” (etmək) qarşılıq növ mənəli mürəkkəb feildə mühafizə olunmuşdur. Müasir anlamda feilin qarışılıq növünün “ş” ünsürü və ya “-ış” morfemi mənəsində formalaşması məlumdur. M.Kaşğari (2006) bu məsələni “Divan”ın oxucusuna və ya türkcəni öyrənən ərəblərə aydınlaşdıraraq göstərir ki, ““ş” hərfi bir sıra mənalar daşıyır. Birincisi: *işdə yardımlaşma, köməkləşmə mənəsi; ikincisi:...yarış mənəsi – Ol məniq birlə çalışdı (güləşdi); üçüncüsü: bu təqdirdə yarışda, oyunda, qumarda, atışda girov mənəsi yaranır: - Oynadım altınlaşu – atı girov qoyaraq oyun oynadım; dördüncü: feilin saydığım bu mənələrindən heç birində deyil, yalnız öz mənəsində gəlməsidir: - Ol anıq birdə kərişdi – O onunla çəkişdi*” (II c. 141-142).

Adlar+feil kök morfemlər şəklində formalaşan mürəkkəb feillər qədim türkcədə *kıl(qıl), bol(ol), et, -tur* kimi köməkçi feil morfemlərin iştirakı ilə düzəlmişdir. M.Kaşğari (2006) “Divan”ında – *Ol məni a kıldı – O məni çaşdırdı* (I c. 113) kimi izah olunan mürəkkəb feilin həm də “təəccüblənmək”, “heyrətə salmaq” mənəsi da vardır (IV c. 14). Verilən feillərin daxili mənəsində insanın qeyd olunan hal və vəziyyətlərdə üz cizgisinin ifadəsi əsas yer tutur. A - ağızın heyret, təəccüb və heyranlıqdan aldığı vəziyyəti ifadə edir. Düşünürük ki, *A!* nida-morfeminin verdiyi informasiyanın feilə çevrilməsi üçün bütün köməkçi morfemlərdən istifadə edə bilərik: *a k’ıldı, a boldı, a etdi, a turdı* və s. Dilin sonrakı dövrlərinə aid heç bir mənbədə təsadüf olunmayan bu mürəkkəb feilin əsas kök morfemi (a) ilə öz fonosemantik xüsusiyyətini “a” səsi ilə başlayan və onunla semantik bağlılığı olan müxtəlif morfemlərdə açıq büruzə verir: *anmaq, -anlamaq, aymaq/ayıtmaq(demək), ağız açmaq (danışmaq)* və s. Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə morfonoloji yanaşma mövzu baxımdan yeni deyildir. Dilçilikdə daxili obyektli feillər və ya mürəkkəb sintaktik təkrarlar kimi adlandırılan *sap saplamaq, ot otlamaq, iş işləmək* və s. kimi feillərin quruluş məsələsi də müzakirə mövzudur. Çünki kök morfem+eyni kök+feil düzəldən leksik şəkilçi morfem quruluşu bu feilləri struktur cəhətdən birləşdirir. V.İ.Aslanov (1960) belə feilləri “daxili obyektli feillər” adlandıraraq göstərir ki, termin “*orta əsrlərdə ərəb dilçilik ədəbiyyatında və ərəb dilçiliyi təsiri altında yazılmış əsərlərdə daxili obyekt “absolyut obyekt” adlandırılır.* Araşdırmalara görə, türk dillərinin və ən qədim dillərin dil faktlarının öyrənilməsindən gələn fikir belədir ki, daxili obyektli feillərin tarixi çox qədimdir. M.Adilov (2011) bu birləşmələri

üzvlənməyən söz birləşmələrinin bir növü hesab edərək onları “daxili üzvlü feili təkrarlar”, “daxili obyektli feillər” adlanan mürəkkəb tərkiblər adlandırır. Terminoloji cəhətdən necə adlandırılmasından asılı olmayaraq quruluşca mürəkkəb olan bu feillər eyni kök morfemdən törəməsi baxımdan maraqlı doğurur. Düşünürük ki, dildə yeni söz – isim yaratmaq daimi bir proses olduğu kimi, feil yaratmaq da eynilə aktual problemdir. Qeyd edək ki, bu hal daha çox canlı danışıq və şivələr üçün xarakterik göstəricidir. Məsələn, *dən dənləmək, gəliş gəlmək, yeriş yerimək, iç içləmək* və s. Məlum olduğu kimi, bu feillərin birinci tərəfini islah etməklə məzmun və mənə dəyişmir, düzəltmə feil şəklində lüğəvi mənə tam mənada anlaşılır. Onda belə bir sual yaranır: bu şəkildə feil yaratmanın səbəbi nədir? Düşünürük ki, səbəblərə dair subyektiv mülahizələr müxtəlif ola bilər: üslubi effekt yaratmaq məqsədi ilə; təkrarın hərəkətlə bilavasitə bağlılığını ifadə etmək məqsədi ilə, ən sadə, primitiv feil yaratmaq üçün, sözə poetik çalar vermək üçün və s. Bütün bu gümanlara yeni əlavələr də etmək mümkündür. Fikrimizcə, dildə iş, hal-vəziyyət və əmək prosesində istifadə olunan əşya və ya vasitələrə qeyd olunan şəkildə yanaşıldıqda, sadəcə, yeni forma yaranacaqdır: *süpürgə süpürmək, suvaq süvəmaq, od odlamaq, tikiş tikmək, düyün düyünnəmək* və s. Təsadüfi deyildir ki, daxili obyektli feillər barədə ilk dəfə elmi araşdırma apararı Zərifə Əliyeva (1957) bu feillərin ən çox danışıq və xalq poetik dili üçün xarakterik olduğundan bəhs etmişdir. Digər türk dillərində və bəzi dünya dillərində rast gəlinən eyni kök morfemdən düzələn belə sözlər mürəkkəb feillərin ən ilkin variantı kimi qəbul oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ad əsaslı morfemlərdən düzələn əksər feillərin kök morfemi, yaxud *kök+leksik şəkilçi morfem* modeli bu fikri sübut etməyə imkan verir: *diş dişləmək; suvaq suvəmaq, yaş yaşamaq, qoşqu qoşmaq, çiz çizzamağ, xətt xətləmək* və s. Mürəkkəb sintaktik təkrarlar Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında ən sadə və maraqlı üsul kimi əhəmiyyətlidir. Hətta bəzi nidalar əsasında bu tipli yeni feillər yaratmaq mümkündür: *hay haylamaq, hoy hoylamaq, qıy qıylamaq* və s. Hətta, dilimizdə bu yolla düzələn mürəkkəb feillərin ellipsisə məruz qalması hesabına yaranmış bəzi hidronimləri – *Qarqar (çay), Gilgil (çay), Mormor şalələsi, Tərtər çayı* və s. misal gətirmək olar. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində (2007) bu şəkildə rast gəlinən mürəkkəb feillərin müasir ədəbi dildə qarşılığı olsa da, qədim forma qorunub saxlanmışdır: *sallax sallamax – 1. saya salmaq, saymaq (Qazax, Laçın) – Deyəsən, yekəlmisən, adama sallax sallamırsan. 2. tamah salmaq (Qazax) – Elə pis adamdı kın, hər şeyə sallax sallır (s.418); sibil sibillətməx' (Balakən, Zaqatala); 1. künc daşı; 2. künc qoydurmaq. – Usdalara sibil sibillətdirdim (Zaqatala) (s.435); tutma tutmax (Kürdəmir) – şoraba qoymaq: - Badımcan tutmasını kürdəmirililər kimi tutma tutan tappazsan (Kürdəmir) (s.510); tutması tutmax – ürəyi keçmək (Meğri) – Tutması tutanda özün bilmir (s.510); yapba yapbax – təzək hazırlamaq (Cəbrayıl, Hamamlı, Kəlbəcər, Kürdəmir, Qarakilsə, Qazax) – Dünən xeyli yapba yapbışam (Qazax) (s.541); tafdalaxınan tafdalamax – kərəntinin ağzını itiləyən alətlə itiləmək (Daşkəsən) – Tafdalaxınan kərəntiyi tafdıyırax (s.477); - töycü töyx'məx' (Bərdə) – məsləhət vermək; məsləhətləşmək, tədbir görmək; - Qolxozçular töyçü töx'dülər, kəndə su gətirdilər (s.516); - vurğun vurmax (Qarakilsə, Mingəçevir) – qəfildən tutan ürəkkeçmə, - Uşağı vurğun vuruf (Mingəçevir) (s.535) və s.*

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində mürəkkəb feillərin yaranma yolları xeyli zəngindir. Dilin inkişafı nəticəsində bu mənada xüsusi morfoloj-semantik standartlar müyyən olunmuşdur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” da - *Böylə degəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıxı gəldi (KDQ)*; Nəsiminin dilində - *a² +gör, -a² +gəl, -a² +qal*; - *Nəfsini tayıya gör, ey müttəqi*; - *Yerdən çıxı gəldi dabətül-ərz (N.)*; Ş.İ.Xətəinin dilində - *Ondan dəxi səndən ötrü gəldim, Gördüm üzünü baxa qaldım (X)*; Füzulinin dilində - *Bir ləhzə onu təhəyyür aldı, heyrət gözü baxa qaldı (F)* və s.. Zaman ötdükcə bu formanın ədəbi dildə mövqeyi arxaikləşmiş, lakin tarixi özündə yaşadan şivələrdə öz izini qoymuşdur. Məsələn, *dona qalmaq* gözlənilməz hadisə qarşısında təəccüblənmək, heyrətlənmək, *məttəl qalmaq* - donub qalmaq (Quba), *yığla, oturmaq* - ağlaya-ağlaya oturmaq və s. Azərbaycan dilində düzəltmə və mürəkkəb feillərin yaranma yolları bu dilin təkamül yolunun real göstəricisidir. Araşdırma nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

Düzəltmə feillərin ən qədim morfemi kimi adlardan feil düzəldən $-la^2$, $-la(n)^2$, $-la(\dot{s})^2$ şəkilçi morfemlərin qədim və müasir dildəki məhsuldarlığı barədəki fikirlər öz aktuallığını saxlayır.

- Eləcə də, feildən feil düzəldən –at², -it⁴; -sa², -si⁴ və s. morfemlər də tarixən məhsuldarlıq keyfiyyətini daha çox dialekt və şivələrdə qoruyur.
- Mürəkkəb feillərin yaranmasında iki üsul – a)feil+feil morfemlər b)adlar+feil morfemlər əsas yol olaraq dəyişmişdir.
- Bununla belə, kök morfem+eyni kök+feil düzəldən leksik şəkilçi morfem quruluşlu ən qədim sintaktik-morfoloji üsul qədim daxili obyektli mürəkkəb feillər kimi özünü dialekt və şivələrdə daha çox büruzə verir.
- Dildə eyni kök morfemin təkrarının qədim derivatoloji imkanları bəzi onomastik nümunələrdə aşkara çıxır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Əsərləri. II c., “Elm və təhsil”, Bakı, 2011
2. Aslanov V. Daxili obyektli feillər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər. Dilçilik məcmuəsi. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1960, s. 155.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007
4. Budaqova Z. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I c., Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1960
5. Cəfərova S. Cəfərova A. Feil tədrisinin nəzəri əsasları. Metodik vəsait. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2003
6. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. “Maarif”, Bakı, 1988
7. Əliyeva Z. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, VIII c., Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1957
8. Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Dörd cildə. I c., Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. “Ozan”, Bakı, 2006
9. Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Dörd cildə. II c., Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. “Ozan”, Bakı, 2006
10. Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Dörd cildə. III c., Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. “Ozan”, Bakı, 2006
11. Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Dörd cildə. IV c., (İNDEKS), Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. “Ozan”, Bakı, 2006
12. Kazımov Q. Azərbaycan dilində ikihecalı sadə feillər. “Avropa” nəşriyyatı. Bakı, 2018
13. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. “Elm və təhsil”, Bakı, 2010
14. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990
15. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1965

ABSTRACT

DIACHRONIC-DIALECTOLOGICAL ASPECTS OF DERIVED AND COMPOUND VERBS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Qudsiyyə Gambarova

Leading Researcher at the Nasimi Institute of Linguistics of ANAS,
PhD in Philology, Associate Professor

In Azerbaijani linguistics, the study of the structural aspects of verbs has been investigated and discussed over time. This can be explained by several factors, including the unequivocally national origin of verbs, their historical antiquity, and their grammatical-semantic diversity. Since the structure of verbs is studied based on the modern literary language, it sometimes leads to controversial interpretations. In such cases, the only reliable evidence is found in dialectal and vernacular material.

Whether it is a matter of historical reconstruction or etymology, the main approach involves the examination of verb roots and affixes from a morphological perspective. In other words, determining the structure of verbs requires a morphological method and a diachronic-dialectological approach to the research topic. This is the only reliable way to obtain accurate results. Based on the linguistic facts of ancient Turkic written monuments and classical heritage, it can be stated that the most productive verb-forming suffix morphemes -la, -lə have developed into forms such as -la(n)², -la(t)², -la(ş)², enriching the vocabulary through word formation processes. Research has shown that the morphemes derived from nouns to form verbs have historically remained stable, have not become archaic, and have continued their active word-forming functions. A morphological approach to the issue of compound verbs in the Azerbaijani language is not new. According to studies, one of the conclusions drawn from the examination of the most ancient

Turkic languages is that transitive verbs with internal objects have a very ancient history. Interestingly, this process has been more actively preserved and retained in dialects and vernaculars.

Keywords: Azerbaijani language, derived verbs, compound verbs, diachronic-dialectological, morphonological method, aspect, root morpheme, suffix morpheme

АННОТАЦИЯ

ДИАХРОНО-ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДЕРИВАЦИИ И СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Кудсия Гамбарова

Ведущий научный сотрудник Института лингвистики имени Н. Насими АНАС,
доктор философии по филологии, доцент

В азербайджанской лингвистике структурные свойства глагола неоднократно становились предметом исследований и дискуссий. Это объясняется, с одной стороны, национальным происхождением глаголов, их исторической древностью, грамматико-семантическим разнообразием и прочими факторами. Поскольку вопросы построения глаголов изучаются преимущественно на материале современного литературного языка, иногда возникают спорные трактовки. В таких случаях единственным достоверным доказательством служат данные диалектов и говоров.

Как в исторической реконструкции, так и в этимологических исследованиях основной путь — изучение корней и аффиксов глаголов с морфонологической позиции. Иными словами, установление структуры глагола как исследовательского объекта требует морфонологического метода и диахроно-диалектологического подхода. Именно лишь такой путь обеспечивает получение корректных выводов. На основе языковых фактов древнетюркских письменных памятников и классического наследия можно утверждать, что наиболее продуктивные форманты глаголов — суффиксы *-la*, *-lə* — со временем развились в формы $-la(n)^2$, $-la(t)^2$, $-la(\xi)^2$, тем самым обогатив лексическую систему языка в процессе словообразования. Исследования показывают, что суффиксы, образующие глаголы от имён, исторически сохраняли стабильность, не стали архаизмами и продолжали функционировать как активные словообразовательные средства. Морфонологический подход к изучению сложных глаголов в азербайджанском языке не является новым. На основе изучения древнейших тюркских языков делается вывод, что история глаголов с внутренним объектом восходит к глубокой древности. Интересно отметить, что этот процесс особенно активно проявляется и сохраняется в диалектах и говорах.

Ключевые слова: азербайджанский язык, производные глаголы, сложные глаголы, диахроно-диалектологический подход, морфонологический метод, аспект, корневая морфема, словообразовательный суффикс